

В.К. РУДИК*

(Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський, Україна)

С.В. БУРДЕНЮК**

*(Кам'янець-Подільський коледж харчової промисловості
Національного університету харчових технологій, м. Кам'янець-Подільський, Україна)*

Особливості розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні на сучасному етапі проведення пенсійної реформи

Недержавне пенсійне забезпечення формує третій рівень національної пенсійної системи та представляє собою накопичувальні пенсійні програми на добровільних засадах. Так як солідарна пенсійна система не задовольняє повністю потреби громадян пенсійного віку, недержавне пенсійне забезпечення відіграє важливу роль для зростання доходів українських пенсіонерів. Однак сьогодні недержавне пенсійне забезпечення не користується достатньою популярністю серед населення. Метою статті є оцінка стану недержавного пенсійного забезпечення в Україні, розкриття особливостей і пріоритетів розвитку на сучасному етапі проведення пенсійної реформи. Визначено перелік фінансових інституцій, які беруть участь у реалізації недержавного пенсійного забезпечення, та розкрито взаємовідносини між ними. Висвітлено особливості діяльності та обов'язки суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення. Здійснено аналіз основних показників діяльності недержавних пенсійних фондів. Виявлено, що системі недержавного пенсійного забезпечення не вдалось залучити велику кількість учасників. Більшість наявних учасників – це працівники, пенсійні плани яких фінансують їхні роботодавці, і вони зазвичай не звертають значної уваги на власні пенсійні рахунки або на функціонування чи результати діяльності відповідного недержавного пенсійного фонду. Роботодавці сплачують понад 90 % загальної суми накопичених пенсійних внесків, а решту – найняті працівники та приватні підприємці. Наявні в Україні фінансові інструменти для інвестування жорстко обмежують змогу одержання інвестиційного доходу, вищого за рівень інфляції, та можливість диверсифікації ризиків. Як наслідок, недержавні пенсійні фонди інвестують переважно у два види фінансових інструментів: державні цінні папери та банківські депозити. Визначено, що важливим напрямом розвитку недержавного пенсійного забезпечення є сприяння залучення у дану сферу більшої кількості страхових компаній і банківських установ. Необхідно створити сприятливі законодавчі і податкові умови для їх співпраці в рамках системи недержавного пенсійного забезпечення.

Ключові слова: *недержавне пенсійне забезпечення, страхові організації, зберігачі пенсійних активів, банківські установи, адміністратор пенсійного фонду, недержавні пенсійні фонди.*

DOI [https://doi.org/10.33146/2307-9878-2020-1\(87\)-123-128](https://doi.org/10.33146/2307-9878-2020-1(87)-123-128)

V.K. RUDYK

(Podilsky State Agrarian and Technical University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine)

S.V. BURDENYUK

*(Kamianets-Podilskyi College of Food Industry
of the National University for Food Technologies, Kamianets-Podilskyi, Ukraine)*

Peculiarities of Development of Non-State Pension Funds in Ukraine at the Current Stage of Pension Reform

Non-state pension provision forms the third level of the national pension system and represents funded pension programs on a voluntary basis. Since the state pension system does not fully satisfy the needs of citizens of retirement age, non-state pension provision plays an important role for the growth of incomes of Ukrainian pensioners. However, today non-state pension provision is not quite popular among the population. The purpose of the article is to assess the

* **Рудик Володимир Касянович**, завідувач кафедри фінансів, банківської справи, страхування та електронних платіжних систем Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський), доктор економічних наук, доцент.

** **Бурденюк Світлана Вікторівна**, викладач економічних дисциплін Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості Національного університету харчових технологій (м. Кам'янець-Подільський).

state of non-state pension funds in Ukraine, to reveal their features and development priorities at the current stage of the pension reform. The composition of financial institutions involved in the implementation of private pension provision was determined, and the relationship between them was disclosed. The peculiarities of the activities and responsibilities of private pension funds were highlighted. The analysis of the main performance indicators of non-state pension funds was carried out. It was revealed that the non-state pension system failed to attract a large number of participants. Most of the existing participants are workers whose pension plans are financed by their employers, and they usually do not pay much attention to their own pension accounts or to the performance of the non-state pension fund. Employers pay more than 90 % of the total accumulated pension contributions, and the rest are paid by employees and private entrepreneurs. The financial instruments available for investment in Ukraine severely limit the possibility of obtaining investment income and risk diversification. As a result, non-state pension funds invest mainly in two types of financial instruments: government securities and bank deposits. It was determined that an important direction in the development of non-state pension provision is to facilitate the involvement of more insurance companies and banks in this area. It is necessary to create favorable legislative and tax conditions for their cooperation within the framework of the non-state pension system.

Keywords: *non-state pension provision, insurance organizations, custodian of pension assets, banking institutions, administrator of the pension fund, non-state pension funds.*

Постановка проблеми. Недержавне пенсійне забезпечення законодавчо вважається третім рівнем національної пенсійної системи, який повинен надати можливість громадянам здійснювати добровільні накопичення на старість. Воно дає змогу додатково залучати кошти в національну економіку, а також розвивати вітчизняний фінансовий ринок.

Роль недержавного пенсійного забезпечення зростає, особливо в нинішніх умовах, коли солідарна пенсійна система фактично одна забезпечує пенсійні виплати громадянам пенсійного віку і вже не в змозі витримувати зростаюче фінансове навантаження. Другий рівень національної пенсійної системи ще не запроваджений, і тому заміщення пенсіонерам рівня їхньої заробітної плати відбувається тільки за рахунок першого і третього рівнів. У зв'язку з цим зростає інтерес в наукових колах до вивчення і дослідження особливостей розвитку третього рівня вітчизняної пенсійної системи на сучасному етапі проведення пенсійної реформи, визначення можливостей підвищення ефективності його функціонування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення і розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення є об'єктом наукових розвідок багатьох вітчизняних науковців: С. Науменкової [7, 8], М. Мальованого [6], С. Лондара [5], В. Грушко, Ю. Скулиш, С. Лаптева, В. Фатхутдінова, А. Француз, І. Румик, О. Пилипенко [1]. Особливості функціонування третього рівня вітчизняної пенсійної системи досліджували фахівці і експерти Проекту USAID «Трансформація фінансового сектору» [9], провідні науковці інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України [4], О. Піщуліна, О. Коваль, Т. Бурлай [13].

Проте тенденції та особливості подальшого розвитку недержавного пенсійного забезпечення в умовах реформування вітчизняної пенсійної системи, необхідності залучення більшої кількості населення до пенсійних програм третього рівня захисту пенсійних активів його учасників потребують більш глибокого і комплексного вивчення.

Метою статті є оцінка стану недержавного пенсійного забезпечення в Україні, розкриття

особливостей і пріоритетів розвитку на сучасному етапі проведення пенсійної реформи.

Методика дослідження. Авторами використано законодавчі документи, що стосуються питань побудови сучасної пенсійної системи України, нормативні та інструктивні документи, які регламентують взаємовідносини між суб'єктами третього рівня, відображають функції, права і обов'язки основних фінансових інститутів недержавного пенсійного забезпечення. Інформаційною базою слугують статистичні дані Головного Управління Пенсійного фонду України. В процесі дослідження застосовувалися балансовий, монографічний, графічний методи, метод статистичних групувань, табличний метод.

Вклад основного матеріалу. Сьогодні державна пенсійна система проходить етап становлення відповідно до вимог чинного законодавства. Відтак вона ще не в змозі розв'язати значну частину проблем соціального захисту населення. Багато з людей, у дієздатному віці одержуючи доходи середні та вище середніх, з виходом на пенсію втрачають значну частину заробітку і переходять у категорію малозабезпечених.

Європейський досвід свідчить, що пенсійне забезпечення не є винятково державною монополією. Держава бере на себе захист тих питань соціального захисту, порушення яких підриває соціальну стабільність суспільства. Роль держави полягає в забезпеченні соціальних гарантій у частині забезпечення мінімальних засобів до існування, а основу доходів пенсіонерів становлять фактично накопичені ними в період активної трудової діяльності засоби. У зв'язку з цим, поступове впровадження недержавних інститутів у комплексну систему пенсійного забезпечення є загальною тенденцією для всіх розвинених країн. Засоби пенсійних збережень вкладаються в довгострокові інвестиційні проекти в реальному секторі економіки, а не використовуються для короткострокових спекулятивних операцій на ринку, що, безумовно, сприяє економічному росту.

Відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення», система недержавного пенсійного забезпечення – це складова частина

накопичувальної системи пенсійного забезпечення, яка базується на принципі добровільної участі фізичних та юридичних осіб у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання учасниками недержавного пенсійного забезпечення додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат [2].

Досліджуючи третій рівень національної пенсійної системи визначимо учасників, які можуть формувати відповідні взаємовідносини на ньому. Суб'єктами недержавного пенсійного забезпечення є: недержавні пенсійні фонди; страхові організації, що уклали договір страхування довічної пенсії, страхування ризиків настання інвалідності або смерті; банківські установи, що уклали договори про відкриття пенсійних депозитних рахунків; вкладники та учасники пенсійних фондів; вкладники пенсійних депозитних рахунків; фізичні та юридичні особи, що уклали договори страхування довічної пенсії, страхування ризиків настання інвалідності або смерті; засновники пенсійних фондів; роботодавці – платники корпоративних пенсійних фондів;

саморегульвні організації суб'єктів, що надають послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення; органи нагляду та контролю у сфері недержавного пенсійного забезпечення; адміністратори пенсійних фондів; компанії по управлінню активами; зберігачі; аудитори; особи, що надають консультативні та агентські послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення.

Більшість науковців відмічають, що основними фінансовими інститутами, які надають послуги у сфері недержавного пенсійного забезпечення, відповідно до чинного українського законодавства, виступають недержавні пенсійні фонди, страхові організації і банківські установи [7]. Пенсійні фонди надають послуги на третьому рівні національної пенсійної системи шляхом оформлення пенсійних контрактів між адміністраторами пенсійних фондів та вкладниками таких фондів. На сьогодні ці типи фінансових інститутів, як показує практика, відіграють головну роль у функціонуванні третього рівня в Україні (рис. 1).

Рис. 1. Участь фінансових інститутів у системі недержавного пенсійного забезпечення

Джерело: [7, 8, 2].

Страхові організації формують свої фінансові відносини із громадянами на цьому рівні шляхом укладання договорів страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника фонду. Їх питома вага у сфері недержавного пенсійного забезпечення у нашій країні залишається незначною. Це пов'язано з тим, що населення не достатньо довіряє страховим компаніям, які мають не тривалий практичний досвід діяльності на страховому ринку України [16].

Банківські установи, які мають дозвіл на діяльність у сфері недержавного пенсійного забезпечення надають послуги громадянам шляхом укладання договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків.

Серед цих трьох типів фінансових інститутів основну частку послуг у сфері недержавного пенсійного забезпечення надають недержавні пенсійні фонди. Банківські установи як самостійні фінансові інститути третього рівня свою діяльність зводять до відкриття пенсійних депозитних рахунків.

Функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення починається з проведення державної реєстрації пенсійного фонду та формування головного внутрішнього контролюючого органу – Ради пенсійного фонду. На цьому етапі розробляється та затверджується статут пенсійного фонду та інвестиційна декларація, яка містить основні принципи діяльності даного фонду: опис пенсійних схем, що використовуються фондом; організація персоніфікованого обліку та звітності; порядок отримання вкладниками і учасниками фонду інформації про стан своїх індивідуальних пенсійних рахунків; принципи інвестиційної політики та інші [15].

Функція управління пенсійним фондом покладається на адміністратора, з яким Рада фонду укладає відповідний договір про управління пенсійним фондом. Адміністратором пенсійного фонду, який виконує головну організуючу роль у взаємодії учасників пенсійного забезпечення, може бути професійний адміністратор, одноособовий засновник корпоративного фонду або компанія з управління активами (табл. 1).

Особливості діяльності та обов'язки суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення

Суб'єкти	Особливості / обов'язки
Недержавний пенсійний фонд (НПФ)	створюють засновники як неприбуткову організацію; реєструють в Нацкомфінпослуг; управління та контроль здійснює рада НПФ; діє згідно із затвердженим засновниками статутом НПФ; здійснює діяльність виключно з метою накопичення пенсійних коштів та забезпечення виплат учасникам НПФ; може мати декілька пенсійних схем, у яких зазначено умови та порядок недержавного пенсійного забезпечення.
Адміністратор пенсійного фонду	отримує ліцензію та підлягає нагляду з боку Нацкомфінпослуг; укладає від імені НПФ пенсійні контракти з учасниками НПФ; веде персоніфікований облік учасників фонду, сплачених внесків і накопичених коштів; надає інформаційні й агентські послуги учасникам НПФ; розраховує та здійснює пенсійні виплати; надає розпорядження зберігачу про здійснення оплати витрат НПФ (плата за послуги, що утримується із суми пенсійних активів); звітує перед державними органами (регуляторами), учасниками фонду, радою НПФ та іншими органами
Компанія з управління активами (КУА)	отримує ліцензію та підлягає нагляду з боку НКЦПФР; інвестує пенсійні активи згідно з умовами договору з радою НПФ, інвестиційною декларацією та законодавством; здійснює облік та забезпечує відображення у звітності вартості активів, розподілу коштів за активами та інвестиційного доходу.
Банк-зберігач	НБУ або комерційний банк з ліцензією від НКЦПФР; надає розрахунково-клірингові послуги щодо поточного(их) рахунку(ів) НПФ; здійснює депозитарні операції із цінними паперами НПФ; контролює інвестиційні транзакції КУА та їхню відповідність законодавству й інвестиційній декларації НПФ; перевіряє розрахунок чистої вартості активів і чистої вартості одиниці пенсійних активів.

Джерело: [2, 9].

На банківську установу – зберігача покладено виконання таких функцій як приймання, передача, ведення обліку та забезпечення зберігання надходжень, що становлять активи пенсійного фонду. Взаємодія з компанією по управлінню активами забезпечує виконання функцій, покладених на зберігача.

Компанія з управління активами проводить операції з пенсійним активами відповідно до пенсійних схем, затверджених статутом пенсійного фонду, інвестиційною декларацією та договором на управління та розміщення пенсійних активів. Компанія з управління активами повинна надавати повну інформацію щодо операцій з пенсійними активами адміністратору пенсійного фонду [2].

Наслідком діяльності компанії з управління активами є отримання інвестиційного доходу на користь учасників пенсійного фонду. Цей інвестиційний дохід розподіляється між учасниками пенсійного фонду шляхом обліку належних учасникам фонду часток інвестиційного доходу на індивідуальних пенсійних рахунках. Ведення обліку та розподілу інвестиційного доходу покладене на адміністратора пенсійного фонду.

За відповідний проміжок часу, встановлений законом, на індивідуальних пенсійних рахунках накопичуються пенсійні активи, право на

використання яких індивід (учасник) отримує після виконання певних умов: досягнення пенсійного віку, встановлення інвалідності або смерті учасника фонду. Відповідно до умов пенсійних схем індивідуальні пенсійні накопичення можуть бути виплачені учаснику у вигляді довічної пенсії, пенсії на визначений строк або одноразової виплати. Довічна пенсія виплачується учаснику за участю страхової організації, а одноразові виплати та виплати на визначений строк здійснюються пенсійним фондом, на виконання умов пенсійного контракту, але у випадку пенсії на визначений строк – не більше ніж протягом десяти років з початку виплати.

Як змінилися основні показники діяльності недержавних пенсійних фондів майже за десять останніх років свідчать дані таблиці 2.

Незважаючи на зменшення кількості НП і чисельності адміністраторів май же у два рази, спостерігається збільшення загальної суми пенсійних внесків. Якщо у 2010 році їх величина становила 925,4 млн. грн., то на 30.06.2019 р. вона збільшилася до 2071,9 млн. грн., або у 2,2 рази. Приблизно таким ж темпами зростали загальні активи НПФ за аналізований період.

Основні показники діяльності недержавних пенсійних фондів

Показники	2010р.	На 30.06. 2019 р.	Відношення 2019 р до 2010 р., (%)
Кількість НПФ, усього	101	61	60,4
Чисельність адміністраторів	43	22	51,2
Загальна кількість укладених пенсійних контрактів, тис. шт.	69,7	72,7	104,3
Кількість учасників за укладеними пенсійними контрактами, тис. осіб	569,2	860,8	151,2
Загальні активи НПФ, млн. грн.	1144,3	2802,9	у 2,4 рази
Пенсійні внески, млн. грн.	925,4	2 071,9	у 2,2 рази
у т.ч. – від фізичних осіб	40,7	195,9	у 4,8 рази
від юридичних осіб	884,6	1 875,3	у 2,1 рази
від фізичних осіб - підприємств	0,2	0,2	100,0
Пенсійні виплати, млн. грн.	158,2	878,6	у 5,6 рази
Кількість осіб, які отримують або отримали пенсійні виплати, тис. осіб	47,8	82,7	у 1,7 рази
Сума інвестиційного доходу, млн. грн.	433,0	1945,4	у 4,5 рази
Сума витрат, які відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, млн. грн.	64,6	358,3	у 5,5 рази

Джерело: [10, 11, 12].

Основну частку пенсійних внесків у системі недержавного пенсійного забезпечення сплачують юридичні особи – 1875,3 млн. грн. або 90,5 % від їх загальної суми у 2019 року. Незначну частку становлять пенсійні внески фізичних осіб і фізичних осіб-підприємців. Варто відмітити зростання інвестиційного доходу за досліджуваний період – майже у 4,5 рази.

Система недержавного пенсійного забезпечення налічує 860,8 тис. осіб, що становить лише 5 % ринку праці в Україні. Більшість (54 %) учасників 3-го рівня сконцентровані лише в двох НПФ: у професійному НПФ «Магістраль» Професійної спілки залізничників і транспортних будівельників Державної адміністрації залізничного транспорту України (326 467 осіб, або 38 % всіх учасників 3-го рівня, станом на кінець 2018 року) та у відкритому НПФ «Європа» (133 790 осіб, або 16 % всіх учасників). На рахунок одного учасника НПФ «Магістраль» в середньому лише 118 грн, а НПФ «Європа» – 215 грн (станом на 31.12.2018) [9].

Як бачимо, системі недержавного пенсійного забезпечення не вдалось залучити велику кількість учасників. Більшість наявних учасників НПФ є працівниками, пенсійні плани яких фінансують їхні роботодавці, і вони зазвичай не звертають значної уваги на власні пенсійні рахунки або на функціонування чи результати діяльності відповідного НПФ. Станом на 31.12.2018 роботодавці сплатили 91 % (1 827,7 млн. грн.) загальної суми накопичених пенсійних внесків, а решту, 9 % (172,8 млн. грн.), – найняті працівники та приватні підприємці [9].

Через низькі загальні економічні показники України, нерозвинуті ринки капіталу й відсутність належних та надійних можливостей для інвестування, недержавні пенсійні фонди інвестують переважно у

два види фінансових інструментів: *державні цінні папери* (1 263,5 млн грн, або 46,0 % станом на 31.12.2018) та *банківські депозити* (985,5 млн грн, або 35,9 %). Інвестиції в *облігації українських підприємств* становили лише 298,6 млн грн, або 10,9 %, в об'єкти нерухомості – 47,3 млн грн, або 1,7 %, та в *акції (українських та іноземних емітентів)* – 47,5 млн грн, або 1,7 % [9].

У 2017 році інвестиції в державні цінні папери та банківські депозити перевищили 90 % портфелів чотирьох найбільших НПФ. В інших країнах такі консервативні види активів (державні цінні папери та банківські депозити) асоціюються з рахунками осіб передпенсійного віку, а не тих, хто ще перебуває в активній, накопичувальній стадії своєї трудової діяльності.

Варто зазначити, що наявні в Україні фінансові інструменти для інвестування жорстко обмежують змогу одержання інвестиційного доходу, вищого за рівень інфляції, та можливість диверсифікації ризиків. Крім того, високий відсоток активів у державних облігаціях та банківських депозитах породжує сумнів щодо обґрунтованості дуже високої плати за послуги, яку встановлюють НПФ.

Система 3-го рівня в Україні фактично складається з НПФ, які мають однакові консервативні структури портфелів і відрізняються один від одного лише розміром плати за послуги. Розмістити пенсійні активи в такі прості, консервативні інструменти фінансового ринку можна й без дорогого посередництва адміністраторів пенсійних фондів, компаній з управління активами та зберігачів. Навіть у колишньому Радянському Союзі працівники могли заощаджувати на пенсію, поклавши кошти на рахунках у банках або самостійно придбавши облігації.

Висновки. Отже, третій рівень української пенсійної системи формує недержавне пенсійне забезпечення, яке пропонує громадянам добровільні накопичувальні пенсійні програми на принципах пенсійного страхування. На сьогодні, цей рівень ще не достатньо розвинутий у нашій країні і його частка у забезпеченні пенсіонерів додатковими фінансовими ресурсами не значна.

Основними фінансовими інститутами третього рівня української пенсійної моделі виступають недержавні пенсійні фонди. Саме вони оформили найбільше пенсійних контрактів і в них сконцентрована найбільша кількість учасників недержавного пенсійного забезпечення і основна частка їх пенсійних активів. Важливим напрямом розвитку недержавного пенсійного забезпечення є сприяння залучення у дану сферу більшої кількості страхових компаній і банківських установ. Для них необхідно створити сприятливі законодавчі і податкові умови, які б зацікавили дані суб'єкти недержавного пенсійного забезпечення. Практика останніх років показує, що частка цих фінансових інститутів на третьому рівні національної пенсійної системи не значна.

4 Список використаних джерел

1. Грушко В. І., Скулиш Ю. І., Лаптев С. М., Фатхутдінов В. Г., Француз А. Й., Румик І. І., Пилипенко О. О. Пенсійна система. 4-те вид., доп. і перероб. Київ, 2019. 512 с.
2. Про недержавне пенсійне забезпечення: Закон України від 09.07.2003 р. № 1057-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>
3. По загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>
4. Лібанова Е. М. Пенсійна реформа в Україні: напрямки реалізації (колективна монографія). Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2010. 270 с.
5. Лондар С. Л. Перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні. *Фінанси України*. 2011. № 9. С. 45–58.
6. Мальований М. І. Історичний розвиток системи пенсійного забезпечення в світі. *Економіка АПК*. 2005. № 3. С. 31-36.
7. Науменкова С. В. Недержавне пенсійне забезпечення в Україні. К.: Знання, 2010. 66 с.
8. Науменкова С. В. Функціонування недержавних пенсійних фондів на ринку фінансових послуг. *Фінанси України*. 2010. № 4. С. 3–16.
9. Недержавне пенсійне забезпечення в Україні: оцінка та рекомендації. Проект USAID «Трансформація фінансового сектору». Липень 2019, Україна.
10. Офіційний сайт Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України. URL: <http://www.dpf.gov.ua>
11. Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України. URL: <http://www.pfu.gov.ua>
13. Піщуліна О., Коваль О., Бурлай Т. Фінансові, соціальні та правові аспекти пенсійної реформи в Україні. Світовий досвід та українські реалії. К.: Центр

Разумкова: Видавництво «Заповіт», 2017. 453 с.

14. Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг: затверджено Указом Президента України від 23.11. 2011 р. № 1070/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1070/2011>

4 References

1. Hrushko, V. I., Skulysh, Yu. I., Laptiev, S. M., Fatkhutdinov, V. H., Frantsuz, A. Y., Romyk, I. I., Pylypenko, O. O. (2019). *Pensiina systema* [The pension system] (4th ed.). Kyiv.
2. Verkhovna Rada Ukrainy. (09.07.2003). Pro nederzhavne pensiine zabezpechennia: Zakon Ukrainy [On Non-State Pension Insurance: Law of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>
3. Verkhovna Rada Ukrainy. (09.07.2003). Po zahalnooboviazkove derzhavne pensiine strakhuvannia: Zakon Ukrainy [On Compulsory State Pension Insurance: Law of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>
4. Libanova, E. M. (2010). *Pensiina reforma v Ukraini: napriamky realizatsii* [Pension reform in Ukraine: directions for implementation]. Kyiv: In-t demohrafiї ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy.
5. Londar, S. L. (2011). *Perspektyvy rozvytku nederzhavnoho pensiinoho zabezpechennia v Ukraini* [Prospects for the development of non-state pension insurance in Ukraine]. *Finansy Ukrainy*, (9), 45–58.
6. Malovanyi, M. I. (2005). *Istorychnyi rozvytok systemy pensiinoho zabezpechennia v sviiti* [Historical development of the pension system in the world]. *Ekonomika APK*, (3), 31-36.
7. Naumenkova, S. V. (2010). *Nederzhavne pensiine zabezpechennia v Ukraini* [Non-state pension provision in Ukraine]. Kyiv: Znannia.
8. Naumenkova, S. V. (2010). *Funktsionuvannia nederzhavnykh pensiinykh fondiv na rynku finansovykh posluh* [Functioning of non-state pension funds in the financial services market]. *Finansy Ukrainy*, (4), 3–16.
9. USAID. (2019). *Nederzhavne pensiine zabezpechennia v Ukraini: otsinka ta rekomendatsii*. Proekt USAID «Transformatsiia finansovoho sektoru» [Non-state pension insurance in Ukraine: assessment and recommendations]. Ukraina.
10. Official site of the State Commission for Regulation of Financial Services Markets of Ukraine. Retrieved from <http://www.dpf.gov.ua>
11. The official site of the State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Official site of the Pension Fund of Ukraine. Retrieved from <http://www.pfu.gov.ua>
13. Pishchulina, O., Koval, O., Burlai, T. (2017). *Finansovi, sotsialni ta pravovi aspekty pensiinoi reformy v Ukraini. Svitovi dosvid ta ukraïnski realii* [Financial, social and legal aspects of pension reform in Ukraine. World experience and Ukrainian realities]. Kyiv: Tsentrazumkova: Vydavnytstvo «Zapovit».
14. Prezydent Ukrainy. (23.11. 2011). *Polozhennia pro Natsionalnu komisiiu, shcho zdiisniuie derzhavne rehuliuivannia u sferi ryнкiv finansovykh posluh* [Regulation on the National Commission for the State Regulation of Financial Services Markets]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1070/2011>